1

THEMA 1 · LEERJAAR 3

Schaarste, keuzes & ruil

Behoeften, middelen en hoe geld ruil makkelijker maakt

Werkboek voor de kaderberoepsgerichte leerweg (kb)

Werkboek — naam: _____ klas: _____

Les 1.1

EC/K/4A (CE) — Consumptie, consumentengedrag

Leerdoel: Je legt uit wat schaarste is.Je maakt het onderscheid tussen schaarste en zeldzaamheid aan de hand van een voorbeeld.

Theorie & uitleg

Het schap is vol, en toch is er schaarste: met je beperkte geld kun je niet alles kopen wat je zou willen. Je moet kiezen.

Waarom draait economie om keuzes maken?

Economie gaat over keuzes maken. Iedereen heeft **behoeften** : dingen die je wilt hebben of nodig hebt, zoals eten, kleding of een nieuwe telefoon. Om die behoeften te vervullen heb je **middelen** nodig: geld, tijd, grondstoffen.

Het probleem is dat er van die middelen nooit genoeg is voor alle behoeften samen. Dat heet **schaarste** . Let op: schaarste is niet hetzelfde als **zeldzaamheid** . Een uniek schilderij is zeldzaam (er is er maar één van), maar een broodje is schaars: er zijn er genoeg, maar niet gratis en onbeperkt voor iedereen. Schaarste gaat over de verhouding tussen wat mensen willen en wat er beschikbaar is.

Waarom je steeds moet kiezen

1. Behoeften: bijna onbeperkt: telefoon, kleding, uitgaan, eten … ->
2. Middelen: beperkt: geld, tijd, grondstoffen ->
3. Schaarste: te weinig middelen voor alle behoeften ->
4. Kiezen: wat vind je het belangrijkst?

Kernbegrippen

Behoefte : iets wat je wilt hebben of nodig hebt.

Middel : wat je nodig hebt om een behoefte te vervullen (geld, tijd, grondstoffen).

Schaarste : er is minder van een middel dan mensen ervan zouden willen gebruiken. **Zeldzaamheid** : er is van een goed maar heel weinig beschikbaar — dat is iets anders dan schaarste.

Economisch goed : een middel dat schaars is, en waar je dus voor moet betalen of moeite voor moet doen (bijvoorbeeld water uit de kraan). Dit is het tegenovergestelde van een **vrij goed** : iets dat onbeperkt beschikbaar is en niets kost, zoals buitenlucht. Bijna alles wat je koopt, is een economisch goed.

Kernbegrippen

Behoefte

Iets wat een mens wil hebben of nodig heeft.

Middel

Wat je nodig hebt om in een behoefte te voorzien, zoals geld, tijd of grondstoffen.

Schaarste
Er is minder van een middel beschikbaar dan mensen ervan zouden willen gebruiken.

Zeldzaamheid
Er is van een goed maar heel weinig beschikbaar (bijvoorbeeld een uniek kunstwerk); niet hetzelfde als schaarste.

Preferenties
De persoonlijke voorkeuren van een consument, die bepalen welke behoeften iemand het belangrijkst vindt.

Economisch goed
Een schaars middel waar je voor moet betalen of moeite voor moet doen, in tegenstelling tot een vrij goed.

Vrij goed
Iets dat onbeperkt beschikbaar is en niets kost, zoals buitenlucht.

Verwerkingsopdracht

Werk de onderstaande opdracht uit in je schrift of digitale werkboek.

1. Noem drie behoeften die jij deze week had, en het middel dat je daarvoor nodig had.

2. Leg uit waarom dit een voorbeeld van schaarste is, en niet van zeldzaamheid.

3. Beschrijf welke keuze je uiteindelijk maakte, en welke andere behoefte je daardoor moest laten schieten.

Oefeningen

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat is het verschil tussen een behoefte en een middel? Geef een voorbeeld uit je eigen leven.

2. Noem twee voorbeelden van schaarse middelen in het dagelijks leven van een scholier.

6. Wat is een economisch goed?

7. Noem twee behoeften die de meeste mensen delen.

10. Wat bestudeert de economie eigenlijk?

15. Bron: Runa heeft deze week €45,- te besteden. Ze wil graag naar de bioscoop (€12,-), nieuwe oordopjes kopen (€25,-) én €15,- opzijzetten voor een verjaardagscadeau. Kan Runa dit alle drie doen met haar budget van €45,-? Leg uit wat dit met schaarste te maken heeft.

Weekbudget van Runa

Uitgave	Bedrag
Bioscoopkaartje	€ 12,-
Nieuwe oordopjes	€ 25,-
Verjaardagscadeau	€ 15,-
Beschikbaar budget	€ 45,-

18. Gebruik informatiebron. Bereken de totale kosten als Runa alle drie de uitgaven wil doen.

Zilver: Toepassing & Rekenen

3. Leg in twee zinnen uit waarom economie eigenlijk overal om draait: het maken van keuzes.

4. Een vriend zegt: "Ik heb geen schaarste, ik heb gewoon alles wat ik wil." Leg uit waarom dat economisch gezien niet klopt.

8. Leg uit waarom keuzes maken altijd iets kost, ook als je er geen geld voor uitgeeft.

9. Waarom is niet alles wat zeldzaam is ook automatisch duur?

11. Leg uit hoe preferenties (persoonlijke voorkeuren) meespelen bij het maken van een keuze onder schaarste.

16. Bron: Runa heeft €45,- te besteden aan een bioscoopkaartje (€12,-), nieuwe oordopjes (€25,-) en een verjaardagscadeau (€15,-). Bereken hoeveel euro Runa tekortkomt als ze alle drie de dingen wil doen. Schrijf je berekening op.

17. Bron: Runa heeft €45,- te besteden aan een bioscoopkaartje (€12,-), nieuwe oordopjes (€25,-) en een verjaardagscadeau (€15,-) — te veel voor haar budget. Ze besluit uiteindelijk om alleen de oordopjes te kopen en naar de bioscoop te gaan, en het cadeau nog even uit te stellen. Leg uit hoe haar preferenties (persoonlijke voorkeuren) deze keuze beïnvloed hebben.

Goud: Analyse & Evaluatie — de uitdaging

5. Bedenk een situatie waarin jij zelf een keuze moest maken door schaarste van tijd (niet geld). Beschrijf welke opties je had en welke je koos.

12. Bedenk een voorbeeld waarbij de overheid moet kiezen door schaarste van collectieve middelen (zoals belastinggeld).

Les 1.2

EC/K/4A (CE) — Consumptie, consumentengedrag

Leerdoel: Je legt het verschil uit tussen basisbehoeften en overige behoeften.Je legt het verschil uit tussen verbruiks- en gebruiksgoederen.

Theorie & uitleg

Een goed dat je kunt vastpakken, zoals eten, is anders dan een dienst: iets wat iemand voor je doet.

Niet alle behoeften zijn gelijk

Sommige behoeften zijn noodzakelijk om te overleven, zoals eten, drinken en een dak boven je hoofd. Dit noemen we **basisbehoeften** . Andere behoeften zijn niet noodzakelijk, maar wel gewenst: een nieuwe game, een concertticket, een extra paar schoenen. Dit heten **overige behoeften** .

Wat je koopt om in een behoefte te voorzien, is een **goed** (tastbaar, zoals een broodje) of een **dienst** (niet tastbaar, zoals een haarknipbeurt). En binnen goederen bestaat er nog een onderscheid: een **verbruiksgoed** raakt na (kort) gebruik op, zoals voedsel, terwijl een **gebruiksgoed** je steeds opnieuw kunt gebruiken, zoals een fiets.

Of je iets als luxe ervaart, hangt ook af van je inkomen: **luxe is relatief** . Voor iemand met weinig geld is een keer per jaar op vakantie al heel bijzonder; voor iemand met veel geld is dat heel normaal. Wat de één als "luxe" beschouwt, kan voor de ander gewoon dagelijkse realiteit zijn.

Behoeften, goederen en diensten op een rij

Begrip	Kenmerk	Voorbeelden
Basisbehoefte	nodig om te overleven	eten, drinken, kleding, een huis
Overige behoefte	niet nodig, wel gewenst	game, concertkaartje, extra sneakers
Verbruiksgoed	tastbaar, raakt (snel) op	brood, shampoo, benzine
Gebruiksgoed	tastbaar, gebruik je steeds opnieuw	fiets, telefoon, wasmachine
Dienst	niet tastbaar: iemand doet iets voor je	kapper, bioscoop, bezorging

> **Kernbegrippen**
>
> **Basisbehoefte** vs. **overige behoefte** : noodzakelijk om te overleven, of niet.
>
> **Goed** (tastbaar) vs. **dienst** (niet tastbaar).
>
> **Verbruiksgoed** (raakt op) vs. **gebruiksgoed** (blijft bruikbaar).

Kernbegrippen

Basisbehoefte

Een behoefte die noodzakelijk is om te overleven, zoals voedsel, onderdak en kleding.

Overige behoefte
Een behoefte die niet noodzakelijk is, maar wel gewenst (ook wel: secundaire behoefte).

Goed
Een tastbaar (materieel) product.

Dienst
Een niet-tastbaar (immaterieel) product, zoals een behandeling of advies.

Verbruiksgoed
Een goed dat na (kort) gebruik opraakt of verdwijnt, zoals voedsel.

Gebruiksgoed
Een goed dat je langere tijd steeds opnieuw kunt gebruiken, zoals een fiets.

Verwerkingsopdracht

Werk de onderstaande opdracht uit in je schrift of digitale werkboek.

1. Noem twee basisbehoeften en twee overige behoeften uit je eigen leven.

2. Kies drie producten die je afgelopen maand hebt gekocht. Bepaal per product: is het een goed of een dienst, en (als het een goed is) een verbruiksgoed of een gebruiksgoed?

Oefeningen

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat is het verschil tussen een goed en een dienst? Geef van beide een voorbeeld.

2. Noem één basisbehoefte en één overige (niet-noodzakelijke) behoefte.

6. Wat is een basisbehoefte?

7. Geef een voorbeeld van een verbruiksgoed en een voorbeeld van een gebruiksgoed uit je eigen tas of kamer.

10. Wat betekent het dat "luxe" relatief is?

15. Bron: Runa (17) werkt op zaterdag bij Broodjeszaak Berkhout. Ze belegt broodjes en verkoopt die aan klanten, en ze helpt klanten ook bij vragen over het menu. Is een belegd broodje een goed of een dienst? En het beantwoorden van vragen over het menu?

Zilver: Toepassing & Rekenen

3. Leg het verschil uit tussen een verbruiksgoed en een gebruiksgoed, met een voorbeeld van elk.

4. "Luxe" is relatief ten opzichte van het inkomen. Leg met een voorbeeld uit wat daarmee bedoeld wordt.

8. Leg uit waarom het onderscheid tussen goederen en diensten voor de economie belangrijk is.

9. Bedenk een product dat als goed verkocht wordt, met een dienst erbij. Leg uit welk deel het goed is en welk deel de dienst.

11. Leg uit waarom de grens tussen basisbehoefte en overige behoefte kan verschuiven door de tijd heen.

16. Bron: Runa (17) werkt op zaterdag bij Broodjeszaak Berkhout, waar ze broodjes belegt en verkoopt, en klanten helpt met vragen over het menu. Leg uit dat Broodjeszaak Berkhout zowel een goed als een dienst aan haar klanten aanbiedt.

Goud: Analyse & Evaluatie — de uitdaging

5. Stel je eigen top 5 van uitgaven van de afgelopen maand samen en verdeel ze in basisbehoeften en overige behoeften. Wat valt je op aan de verhouding?

---

12. Bedenk een product dat vroeger een luxe was, maar nu bijna een basisbehoefte is geworden. Onderbouw je keuze.

Les 1.3

EC/K/4A (CE) — Consumptie, consumentengedrag

Leerdoel: Je legt het verschil uit tussen directe en indirecte ruil.Je legt het verschil uit tussen chartaal en giraal geld.

Theorie & uitleg

Geld loste het probleem van ruilhandel op: je hoeft niet meer te zoeken naar iemand die precies wil ruilen wat jij aanbiedt.

Waarom bestaat geld eigenlijk?

Voordat er geld bestond, ruilden mensen goederen rechtstreeks tegen elkaar: een boer ruilde bijvoorbeeld drie kippen tegen een paar schoenen. Dit heet **directe ruil** . Het probleem: je moet dan wel iemand vinden die precies wil ruilen wat jij aanbiedt tegen wat jij zoekt — en die op zijn beurt ook precies wil hebben wat jij aanbiedt. Zo iemand is lastig te vinden, en zoeken kost veel tijd.

Geld lost dat op. Bij **indirecte ruil** verkoop je eerst iets voor geld, en koop je daarna met dat geld iets anders. Iedereen accepteert geld, dus je hoeft niet meer op zoek naar een perfecte ruilpartner: geld werkt hier als **ruilmiddel** . Geld bestaat in twee vormen: **chartaal geld** (munten en briefjes) en **giraal geld** (geld op je bankrekening, waarmee je pint of online betaalt).

Geld als ruilmiddel is niet de enige functie. Geld is ook een **rekenmiddel** : met geld kun je de waarde van heel verschillende dingen (een broodje, een fiets, een uur werk) met elkaar vergelijken, omdat alles in dezelfde eenheid (euro's) wordt uitgedrukt. Daarnaast is geld een **spaarmiddel** (ook wel **oppotmiddel**): je kunt het bewaren om later te gebruiken.

Doordat ruilen zo veel makkelijker werd, kon **arbeidsverdeling** ontstaan: mensen gingen zich specialiseren in één beroep (bijvoorbeeld bakker, timmerman, leraar) in plaats van alles zelf te doen, en ruilden hun loon (in geld) tegen alles wat ze verder nodig hadden.

Directe en indirecte ruil vergeleken

	Directe ruil (zonder geld)	Indirecte ruil (met geld)
Hoe gaat het?	3 kippen ruilen tegen 1 paar schoenen	kippen verkopen voor geld, daarna met dat geld schoenen kopen
Wat heb je nodig?	iemand die precies wil hebben wat jij hebt	iemand die geld accepteert (bijna iedereen)
Nadeel	zoeken kost veel tijd	je hebt geld nodig dat iedereen vertrouwt

Kernbegrippen

Directe ruil : goederen rechtstreeks tegen elkaar ruilen, zonder geld.

Indirecte ruil : ruilen via geld als tussenstap.

Chartaal geld (munten/briefjes) vs. **giraal geld** (geld op de bankrekening).

Drie functies van geld: **ruilmiddel** (kopen/verkopen), **rekenmiddel** (waarde vergelijken) en

spaarmiddel (bewaren voor later, ook wel oppotmiddel).

Kernbegrippen

Directe ruil
Een goed of dienst rechtstreeks ruilen tegen een ander goed of dienst, zonder geld.

Indirecte ruil
Ruilen via geld: eerst iets verkopen voor geld, en met dat geld iets anders kopen.

Ruilmiddel
De functie van geld waarbij het gebruikt wordt om spullen mee te kopen en verkopen.

Rekenmiddel
De functie van geld waarbij het gebruikt wordt om de waarde van verschillende dingen met elkaar te vergelijken.

Spaarmiddel (oppotmiddel)
De functie van geld waarbij het bewaard wordt om later te gebruiken. Bij hoge inflatie werkt dit slechter, omdat je later minder kunt kopen voor hetzelfde geld.

Chartaal geld
Fysiek geld: munten en bankbiljetten.

Giraal geld
Geld op een bankrekening, bijvoorbeeld gebruikt bij pinnen of internetbankieren.

Arbeidsverdeling
Het verschijnsel dat mensen zich specialiseren in één beroep of taak, in plaats van alles zelf te doen.

Verwerkingsopdracht

Werk de onderstaande opdracht uit in je schrift of digitale werkboek.

1. Bedenk een voorbeeld van directe ruil (zonder geld) uit je eigen leven of van vroeger.

2. Leg uit waarom dat lastiger is dan gewoon met geld betalen.

3. Noem twee voorbeelden van chartaal geld en twee voorbeelden van giraal geld die jij zelf gebruikt.

Oefeningen

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat is het verschil tussen directe ruil en indirecte ruil?

2. Wat is het verschil tussen chartaal en giraal geld?

6. Wat is een ruilmiddel?

7. Noem een voorbeeld van chartaal geld en een voorbeeld van giraal geld.

10. Wat is directe ruil?

15. Informatiebron: bij Broodjeszaak Berkhout betaalden vorige week 376 klanten met pin of telefoon, en 24 klanten met munten en briefjes (totaal 400 betalingen). Welke van deze twee groepen betaalde met chartaal geld, en welke met giraal geld?

Betalingen bij Broodjeszaak Berkhout, afgelopen week

Betaalwijze	Aantal betalingen
Pin / telefoon	376
Contant	24
Totaal	400

21. Gebruik informatiebron. Hoeveel klanten betaalden bij Berkhout contant, en hoeveel met pin of telefoon?

Zilver: Toepassing & Rekenen

3. Leg uit waarom geld de ruil makkelijker maakt dan directe ruil (ruilhandel).

4. Leg uit hoe het gebruik van geld samenhangt met arbeidsverdeling (specialisatie in beroepen).

8. Leg uit waarom het bij directe ruil zo lastig is om een geschikte ruilpartner te vinden.

9. Waarom zou een samenleving zonder geld minder goed kunnen specialiseren in beroepen?

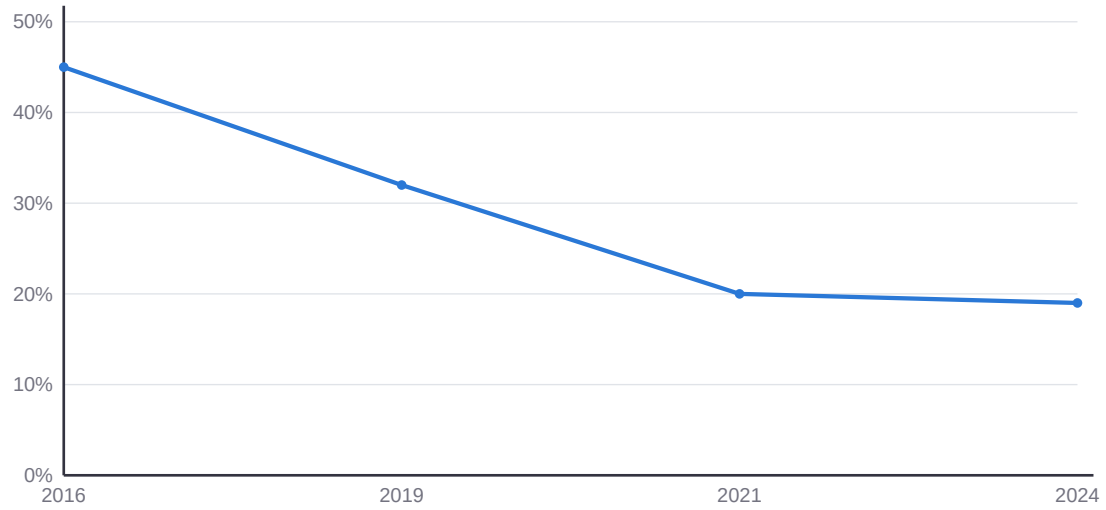
11. Leg uit waarom geld ook een rekenmiddel is, naast een ruilmiddel.

16. Bij Broodjeszaak Berkhout betaalden vorige week 376 klanten met pin of telefoon, en 24 klanten met munten en briefjes (totaal 400 betalingen). Bereken hoeveel procent van alle betalingen bij Berkhout contant (chartaal) was. Schrijf je berekening op.

17. Informatiebron: landelijk daalde het aandeel contante betalingen in Nederlandse winkels van 45% in 2016 naar 19% in 2024 (bron: De Nederlandsche Bank). Bereken met hoeveel procentpunt dit aandeel daalde tussen 2016 en 2024. Schrijf je berekening op.

18. Bron: de eigenaar van Berkhout zegt: "Kasgeld tellen kost me elke avond een kwartier, dat is zonde van mijn tijd." De Nederlandsche Bank meldt: "In 2024 werd nog 19% van alle betalingen aan de kassa contant gedaan." Welke van deze twee uitspraken is een feit, en welke een mening? Leg uit hoe je dat ziet.

Aandeel contante betalingen in Nederlandse winkels

22. Gebruik informatiebron. Beschrijf in eigen woorden de trend die je in de grafiek ziet, en bereken met hoeveel procentpunt het aandeel contante betalingen daalde tussen 2016 en 2024.

Goud: Analyse & Evaluatie — de uitdaging

5. Bedenk zelf een voorbeeld van directe ruil die vandaag de dag nog voorkomt (bijvoorbeeld tussen scholieren). Leg uit waarom mensen daar soms toch voor kiezen, ook al bestaat geld.

12. Bedenk een situatie waarin directe ruil vandaag de dag nog praktisch is, ondanks dat geld bestaat.

19. Landelijk daalde het aandeel contante betalingen in Nederlandse winkels van 45% in 2016 naar 19% in 2024. Bereken de procentuele (relatieve) daling van dit aandeel tussen 2016 en 2024, afgerond op hele procenten. Schrijf je berekening op.

Les 1.4

EC/K/4A (CE) — Consumptie, consumentengedrag · EC/K/6 (SE) — Overheid en bestuur (collectieve voorzieningen)

Leerdoel: Je legt het verschil uit tussen zelfvoorziening, kopen en collectieve voorzieningen.Je legt uit waarom de overheid sommige voorzieningen collectief regelt.

Theorie & uitleg

Groente uit eigen tuin kweken is een voorbeeld van zelfvoorziening: je maakt zelf wat je nodig hebt.

Drie manieren om in een behoefte te voorzien

Er zijn drie manieren om aan een behoefte te komen. Bij **zelfvoorziening** maak je iets zelf, zoals groente kweken in de tuin. Bij **kopen** betaal je een bedrijf dat het voor je heeft geproduceerd, zoals groente bij de supermarkt. En bij een **collectieve voorziening** zorgt de overheid ervoor, betaald met belastinggeld, zoals onderwijs, wegen of straatverlichting.

Waarom regelt de overheid sommige dingen collectief, in plaats van dat bedrijven ze verkopen? Denk aan straatverlichting: die schijnt voor iedereen op straat. Je kunt niet voorkomen dat iemand die niet betaalt er toch gebruik van maakt. Een bedrijf verdient daar dus niets aan. Daarom regelt de overheid het, en betaalt iedereen mee via belasting.

Drie manieren om aan groente te komen

Manier	Wie maakt het?	Wie betaalt?	Voorbeeld
Zelfvoorziening	je maakt het zelf	jij (tijd, zaadjes)	tomaten uit je eigen tuin
Kopen	een bedrijf	jij, bij de kassa	tomaten uit de supermarkt
Collectieve voorziening	de overheid regelt het	iedereen samen, via belasting	straatverlichting, wegen, onderwijs

Kernbegrippen

Zelfvoorziening : zelf produceren voor je eigen behoefte.

Kopen : betalen voor een product dat een bedrijf heeft geproduceerd.

Collectieve voorziening : door de overheid geregeld en (deels) via belastinggeld betaald.

Waarom leer je economie?

Economie gaat niet alleen over de grote wereld (banken, de overheid, bedrijven) — het gaat ook over jouw eigen keuzes: hoeveel je uitgeeft, wat je later voor werk wilt doen, en hoe je verstandig met geld omgaat. De thema's in dit vak bereiden je daar stap voor stap op voor.

Kernbegrippen

Zelfvoorziening

Zelf produceren voor je eigen behoefte, zonder ervoor te betalen.

Kopen

Een behoefte vervullen door te betalen voor een product dat een bedrijf heeft geproduceerd.

Collectieve voorziening

Een voorziening die de overheid produceert en die (deels) via belastinggeld wordt betaald, zoals onderwijs of wegen.

Verwerkingsopdracht

Werk de onderstaande opdracht uit in je schrift of digitale werkboek.

1. Kies één behoefte uit je eigen leven en beschrijf hoe die op alle drie manieren vervuld zou kunnen worden: zelfvoorziening, kopen, en een collectieve voorziening.

2. Noem twee collectieve voorzieningen die jij deze week hebt gebruikt.

Oefeningen

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat is het verschil tussen zelfvoorziening en kopen? Geef van beide een voorbeeld.

2. Noem twee voorbeelden van collectieve voorzieningen die de overheid produceert.

6. Wat is zelfvoorziening?

7. Noem een voorbeeld van een natuurlijke hulpbron die je gratis gebruikt.

10. Wat is een collectieve voorziening?

Zilver: Toepassing & Rekenen

3. Leg uit waarom niet alle behoeften via de markt (kopen) vervuld kunnen worden, en waarom de overheid daar soms voor inspringt.

4. Geef een voorbeeld van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen als manier om in een behoefte te voorzien, zonder dat er iets voor gekocht wordt.

8. Leg uit waarom straatverlichting lastig individueel te verkopen is.

9. Bedenk een voorbeeld waarbij jij kiest voor zelfvoorziening in plaats van kopen, en leg uit waarom.

11. Leg uit waarom bedrijven soms geen droog brood verdienen aan het produceren van collectieve voorzieningen.

Goud: Analyse & Evaluatie — de uitdaging

5. Kies een behoefte uit je eigen leven en beschrijf op drie manieren hoe die vervuld zou kunnen worden: door zelfvoorziening, door kopen, en door een collectieve voorziening.

12. Bedenk een behoefte die vroeger vooral via zelfvoorziening werd vervuld, maar tegenwoordig vooral via kopen. Leg de verschuiving uit.

15. Bron: Broodjeszaak Berkhout overweegt om helemaal te stoppen met het accepteren van contant (chartaal) geld, omdat bijna niemand nog contant betaalt. Beoordeel of dit voor de samenleving als geheel een goed idee is. Noem een argument vóór én een argument tegen.

Les 1.5

EC/K/4A (CE) — Consumptie (inkomen en bestedingen)

Leerdoel: Je legt de economische kringloop tussen huishoudens en bedrijven uit.Je benoemt de rol van de overheid in de economische kringloop.

Theorie & uitleg

Bedrijven maken producten en betalen daarmee lonen aan huishoudens, die er vervolgens weer spullen mee kopen: zo blijft het geld rondgaan.

Wie doet wat in de economie?

In de vorige lessen zag je al hoe mensen kiezen (les 1.1), ruilen (les 1.3) en zelf produceren of juist kopen (les 1.4). Al die keuzes bij elkaar vormen samen een groot, herhalend patroon: de **economische kringloop** . **Huishoudens** (jij, je ouders, je buren) leveren **arbeid** aan **bedrijven** . Bedrijven betalen daarvoor **loon** terug. Met dat loon kopen huishoudens weer producten en diensten bij bedrijven — en zo begint de kringloop opnieuw.

De overheid maakt de kringloop compleet: ze haalt belasting op bij zowel huishoudens als bedrijven, en gebruikt dat geld om collectieve voorzieningen te leveren, zoals wegen, onderwijs en zorg — net als je in les 1.4 al zag.

De economische kringloop: huishoudens, bedrijven en de overheid

Richting	Wat gaat er heen?
Huishoudens -> bedrijven	arbeid en bestedingen (betalen voor producten)
Bedrijven -> huishoudens	goederen en diensten en loon
Huishoudens en bedrijven -> overheid	belasting
Overheid -> huishoudens en bedrijven	collectieve voorzieningen

Kernbegrippen

Huishouden : levert arbeid (en eventueel spaargeld) aan bedrijven, en besteedt inkomen aan producten en diensten.

Bedrijf : produceert goederen en diensten, en betaalt daarvoor loon aan huishoudens.

Productiefactoren : wat nodig is om te produceren — arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap.

Kernbegrippen

Huishouden

Eén of meer personen die samen een economische eenheid vormen: ze bieden productiefactoren aan en besteden inkomen.

Bedrijf

Een organisatie die goederen of diensten produceert met behulp van productiefactoren.

Productiefactor

Wat nodig is om te produceren: arbeid, kapitaal, natuur en ondernemerschap.

Economische kringloop

Een schema dat laat zien hoe geld, goederen en diensten rondgaan tussen huishoudens, bedrijven en de overheid.

Verwerkingsopdracht

Werk de onderstaande opdracht uit in je schrift of digitale werkboek.

1. Teken (of beschrijf in eigen woorden) een pijl van huishouden naar bedrijf en een pijl van bedrijf naar huishouden. Zet bij elke pijl wat er stroomt.

2. Voeg de overheid toe aan je schema: welke pijlen lopen er tussen huishoudens/bedrijven en de overheid, en wat stroomt daarin?

Oefeningen

Brons: Kennis & Begrip

1. Noem twee dingen die huishoudens aan bedrijven leveren, en twee dingen die bedrijven aan huishoudens leveren.

2. Waarom wordt dit een "kringloop" genoemd?

3. Wat doet een huishouden met het loon dat het van een bedrijf ontvangt?

Wie levert wat?

Partij	Levert
Huishouden	Arbeid
Bedrijf	Loon
Huishouden	Belasting
Overheid	Collectieve voorzieningen

9. Gebruik de tabel. Welke twee partijen wisselen hier arbeid en loon met elkaar uit?

11. Noem de twee hoofdpartijen die in de eenvoudige (basis)kringloop tegenover elkaar staan.

12. Wat doet een bedrijf met het geld dat het van huishoudens ontvangt voor producten en diensten?

Zilver: Toepassing & Rekenen

4. Welke rol speelt de overheid in de economische kringloop? Noem er twee.

5. Leg uit wat er zou gebeuren met de kringloop als huishoudens ineens veel minder gingen besteden.

6. Noem de vier productiefactoren en geef bij elk een voorbeeld.

Wie levert wat?

Partij	Levert
Huishouden	Arbeid
Bedrijf	Loon
Huishouden	Belasting
Overheid	Collectieve voorzieningen

10. Gebruik de tabel. Leg uit wat het huishouden terugkrijgt voor de belasting die het betaalt.

13. Een huishouden besluit ineens veel meer te sparen en veel minder te besteden. Leg uit wat dit op termijn kan betekenen voor de werkgelegenheid bij bedrijven.

14. Leg uit waarom de overheid ook een rol speelt in de kringloop, naast huishoudens en bedrijven.

Goud: Analyse & Evaluatie — de uitdaging

7. Bedenk zelf een voorbeeld van een huishouden en een bedrijf, en beschrijf in een paar zinnen hoe de kringloop tussen hen beiden verloopt.

15. Bedenk wat er met de kringloop zou gebeuren als de overheid besluit de belastingen fors te verlagen, zonder de collectieve voorzieningen aan te passen. Noem een mogelijk gevolg.

Extra rekenopdrachten

Rekenvaardigheden zijn onderdeel van EC/K/3 (leervaardigheden) en komen terug in vrijwel elk examenonderdeel. Oefen hier met percentages en verhoudingen in alledaagse contexten.

Basisrekenen

Percentages en verhoudingen, in één rekenstap.

1. Je hebt €25,- zakgeld per maand. Je geeft €10,- uit aan snacks. Hoeveel procent van je zakgeld is dat?

Antwoord (%): _____

2. Een pizza van €12,- wordt door 3 vrienden gelijk betaald. Hoeveel betaalt ieder?

Antwoord (€): _____

3. Je spaart €8,- per week voor een game van €48,-. Na hoeveel weken heb je genoeg gespaard?

Antwoord (weken): _____

4. Een broodje kost €3,50. Bij een actie krijg je 20% korting. Wat betaal je?

Antwoord (€): _____

5. Van je 30 uur vrije tijd per week besteed je 12 uur aan sport. Welk deel van je vrije tijd is dat, als percentage?

Antwoord (%): _____

9. Bij Broodjeszaak Berkhout betaalden vorige week 376 klanten met pin of telefoon en 24 klanten contant (400 betalingen in totaal). Hoeveel procent van de betalingen was contant?

Antwoord (%): _____

Verdieping (kb / gl)

Meerdere rekenstappen achter elkaar: eerst een percentage berekenen, en daarmee verder rekenen.

6. Je besteedt van je maandbudget van €80,- eerst 25% aan kleding, en van wat overblijft nog eens 10% aan snacks. Hoeveel geef je in totaal uit aan kleding en snacks samen?

Antwoord (€): _____

7. Twee spaarpotjes groeien: potje A van €40,- naar €50,-, potje B van €120,- naar €144,-. Welk potje groeide procentueel het hardst, en met hoeveel procent?

Antwoord (%): _____

8. Je verdeelt €90,- klusgeld met een vriend in de verhouding 2 : 3 (jij : je vriend). Hoeveel euro krijg jij?

Antwoord (€): _____

10. Landelijk daalde het aandeel contante betalingen in winkels van 45% in 2016 naar 19% in 2024. Met hoeveel procentpunt daalde dit aandeel?

Antwoord (procentpunt): _____

11. Landelijk daalde het aandeel contante betalingen van 45% in 2016 naar 19% in 2024. Bereken de procentuele (relatieve) daling, afgerond op hele procenten.

Antwoord (%): _____

Praktijkopdracht

EC/K/2 (SE) — Basisvaardigheden (samenwerken) · EC/K/4A (CE) — Consumptie, consumentengedrag

Jullie klas houdt een dag zonder geld: alles moet worden geruild. Jullie groepje organiseert een deel van deze ruilmarkt en onderzoekt onderweg wat schaarste, behoeften en middelen precies met ruilen te maken hebben.

Samen een ruilsysteem bedenken: precies zo ontstonden ooit de eerste afspraken die ruilen makkelijker maakten.

3 lesuren (150 min)

Werkvorm: tweetal of drietal

Lesuur 1: Onderzoek

Inventariseer bij minstens 5 klasgenoten wat zij kunnen aanbieden en wat zij ervoor terug zouden willen. Zet dit in een tabel. Beantwoord: bij welke van deze spullen is sprake van schaarste, en bij welke (ook) van zeldzaamheid?

Lesuur 2: Ruilsysteem ontwerpen

Ontwerp een eenvoudig ruilsysteem voor de klas (bijvoorbeeld ruilbriefjes als hulpmiddel) dat het probleem oplost dat niet elke twee leerlingen toevallig precies willen ruilen wat de ander aanbiedt. Maak een instructieposter voor jullie systeem.

Lesuur 3: Uitvoeren & reflecteren

Voer een korte ruilronde uit volgens jullie systeem en schrijf een reflectie: wat ging goed, wat niet, en welk probleem loste “geld” hier eigenlijk historisch gezien voor de mensheid op? Benoem hierbij expliciet het verschil tussen schaarste en zeldzaamheid.

Eindproduct

Een onderzoekstabel, een ruilsysteem met poster, en een korte reflectie (schriftelijk of als groepje mondeling toegelicht aan de docent).

Beoordelingsrubric (voor de docent)

Criterium	Onvoldoende	Voldoende	Goed	Uitmuntend
Onderzoek	Geen of onvolledige inventarisatie	Inventarisatie bij minimaal 5 klasgenoten	Volledige inventarisatie mét correcte schaarste-analyse	Als "goed", plus een scherp eigen voorbeeld van schaarste vs. zeldzaamheid
Ruilsysteem	Onduidelijk of onwerkbaar systeem	Werkbaar systeem, summier uitgelegd	Werkbaar, duidelijk uitgelegd systeem op een overzichtelijke poster	Origineel systeem dat een echt ruilprobleem slim oplost
Samenwerking	Taken niet verdeeld, ongelijke inzet	Taken verdeeld, wisselende inzet	Duidelijke taakverdeling, iedereen actief betrokken	Als "goed", plus onderlinge feedback en bijsturing tijdens de opdracht
Reflectie	Ontbreekt of erg oppervlakkig	Benoemt wat goed/niet goed ging	Onderbouwde reflectie met economische begrippen (leerweg-passend)	Legt ook de link naar waarom geld dit ruilprobleem in het echt oploste

Eindquiz

1. Wat is schaarste?

A. Er is van een goed maar heel weinig beschikbaar

B. Er zijn minder middelen dan nodig zijn voor alle behoeften

C. Een product is duurder geworden dan vorig jaar

D. Een winkel heeft een product tijdelijk niet meer op voorraad liggen

2. Een uniek schilderij en een broodje. Welke uitspraak klopt?

A. Alleen het schilderij is schaars, het broodje niet

B. Alleen het broodje is schaars, het schilderij niet

C. Beide zijn schaars, maar alleen het schilderij is zeldzaam

D. Beide zijn zeldzaam, maar alleen het broodje is ook echt schaars

3. Welk goed is een vrij goed?

A. Water uit de kraan

B. Buitenlucht

C. Een plek in het park op zaterdag

D. Zonne-energie van je eigen dak

4. Wat is het verschil tussen een verbruiksgoed en een gebruiksgoed?

A. Een verbruiksgoed raakt op, een gebruiksgoed gaat langer mee

B. Een verbruiksgoed is goedkoper dan een gebruiksgoed

C. Een gebruiksgoed is een dienst, een verbruiksgoed is altijd een product

D. Een gebruiksgoed koop je, een verbruiksgoed maak je zelf

5. Welk voorbeeld is een gebruiksgoed (duurzaam consumptiegoed)?

A. Een pak melk

B. Een tank benzine

C. Een wasmachine

D. Een bioscoopkaartje

6. Wat is directe ruil?

A. Goederen ruilen via een tussenpersoon

B. Goederen rechtstreeks tegen elkaar ruilen, zonder geld

C. Goederen kopen in een winkel en daar direct contant afrekenen

D. Producten online bestellen en direct betalen

7. Wat is het grootste probleem van directe ruil?

A. Je moet iemand vinden die precies wil hebben wat jij aanbiedt

B. Ruilen is in Nederland bij wet verboden

C. Bij ruilen moet je over elk geruild product apart belasting betalen

D. Goederen worden bij ruilen sneller minder waard

8. Wat is giraal geld?

A. Munten en bankbiljetten

B. Geld dat de overheid uitgeeft

C. Geld op een bankrekening

D. Een cryptomunt zoals bitcoin

9. Welke functie van geld zie je als je spaart voor een scooter?

A. Ruilmiddel

B. Rekenmiddel

C. Oppotmiddel

D. Betaalmiddel

10. Wat is een collectieve voorziening?

A. Een voorziening die de overheid voor iedereen regelt, zoals dijken

B. Een product dat je samen met vrienden of familie koopt en deelt

C. Een winkel die door meerdere eigenaren wordt gerund

D. Een verzekering die je zelf moet afsluiten

11. Waarom laat de overheid dijken niet over aan bedrijven?

A. Omdat bedrijven niet de kennis en machines hebben om dijken te bouwen

B. Omdat je niemand van de bescherming kunt uitsluiten, dus niemand vrijwillig betaalt

C. Omdat dijken bouwen voor de overheid altijd veel goedkoper is dan voor bedrijven

D. Omdat bedrijven volgens de wet alleen in het buitenland mogen bouwen

12. Welke twee groepen ruilen in de eenvoudige economische kringloop met elkaar?

A. Banken en de overheid

B. Gezinnen en bedrijven

C. Winkels en fabrieken

D. Nederland en het buitenland

13. Welke stroom gaat in de kringloop van bedrijven naar gezinnen?

A. Arbeid en consumptieve bestedingen

B. Producten en inkomen

C. Belastingen en premies

D. Spaargeld en leningen

14. Wat is een productiefactor?

A. Een middel dat nodig is om te produceren, zoals arbeid of kapitaal

B. Het bedrag dat een product kost om te maken

C. De winst die een bedrijf gemiddeld maakt op elk verkocht product

D. Het aantal producten dat een fabriek per dag maakt

15. Landelijk daalde het aandeel contante betalingen van 45% (2016) naar 19% (2024). Met hoeveel procentpunt daalde dit aandeel?

A. 19 procentpunt

B. 26 procentpunt

C. 58 procentpunt

D. 64 procentpunt

Antwoordmodel

Voor de docent: dit hoofdstuk bundelt alle antwoorden bij dit werkboek (leerweg: kaderberoepsgerichte leerweg (kb)), zodat het ook voor zelfcontrole door leerlingen ingezet kan worden.

Eindquiz — antwoordsleutel

1. B
2. C
3. B
4. A
5. C
6. B
7. A
8. C
9. C
10. A
11. B
12. B
13. B
14. A
15. B

Verwerkingsopdrachten — modelantwoorden

Les 1.1

2. Dit is een voorbeeld van schaarste, want er zijn niet genoeg middelen (bijvoorbeeld geld of tijd) om aan alle behoeften tegelijk te voldoen — je moet dus kiezen. Zeldzaamheid gaat over hoe weinig er van iets bestaat, niet over de keuze tussen behoeften.

3. Beschrijf welke behoefte je koos en welke je liet schieten, en leg uit waarom die keuze voor jou op dat moment het meest logisch was (bijvoorbeeld op basis van geld, tijd of belang).

Les 1.2

2. Een goed is een tastbaar product (bijvoorbeeld een broodje of een trui), een dienst is iets wat voor je gedaan wordt (bijvoorbeeld een knipbeurt). Een verbruiksgoed gebruik je maar één keer op (zoals eten), een gebruiksgoed kun je vaker gebruiken (zoals een trui of een telefoon).

Les 1.3

2. Directe ruil is lastig omdat je een ruilpartner moet vinden die precies wil hebben wat jij aanbiedt, én precies aanbiedt wat jij zoekt. Geld lost dit op: iedereen accepteert geld, dus je hoeft niet meer die perfecte match te vinden.

3. Chartaal geld zijn munten en bankbiljetten die je kunt vasthouden (bijvoorbeeld een muntje van €2 en een briefje van €10). Giraal geld staat op je bankrekening en gebruik je bijvoorbeeld bij pinnen, betalen met je telefoon of een Tikkie.

Les 1.4

1. Voorbeeld: de behoefte aan vervoer kun je vervullen door zelfvoorziening (lopen of fietsen op je eigen fiets), door kopen (een treinkaartje of taxi), of via een collectieve voorziening (het fietspad of de weg, aangelegd en onderhouden door de overheid met belastinggeld).

2. Er is geen vast antwoord — het gaat om een collectieve voorziening die je zelf deze week echt hebt gebruikt, bijvoorbeeld straatverlichting, een fietspad, de bibliotheek of onderwijs.

Les 1.5

1. Huishoudens leveren arbeid aan bedrijven en ontvangen daarvoor loon; bedrijven leveren producten en diensten aan huishoudens in ruil voor bestedingen.

Oefeningen — modelantwoorden

Les 1.1

1. Wat is het verschil tussen een behoefte en een middel? Geef een voorbeeld uit je eigen leven.

Een behoefte is iets wat je wilt hebben of nodig hebt (bijvoorbeeld een nieuwe telefoon). Een middel is wat je nodig hebt om die behoefte te vervullen, zoals geld of tijd. Voorbeeld: ik wil graag naar de bioscoop (behoefte), maar ik heb daar geld en tijd voor nodig (middelen).

2. Noem twee voorbeelden van schaarse middelen in het dagelijks leven van een scholier.

Bijvoorbeeld: zakgeld (geld) en de tijd tussen school en sport (tijd).

3. Leg in twee zinnen uit waarom economie eigenlijk overal om draait: het maken van keuzes.

Omdat behoeften onbegrensd zijn maar middelen (geld, tijd, grondstoffen) beperkt, moeten mensen, bedrijven en de overheid steeds keuzes maken: waar geef ik mijn schaarse middelen aan uit? Economie bestudeert hoe die keuzes gemaakt worden en wat de gevolgen daarvan zijn.

4. Een vriend zegt: "Ik heb geen schaarste, ik heb gewoon alles wat ik wil." Leg uit waarom dat economisch gezien niet klopt.

Ook als iemand tevreden is, blijven zijn middelen (geld, tijd) beperkt: hij zou altijd nóg iets kunnen kopen of doen als hij meer geld of tijd had. Schaarste gaat niet over ontevredenheid, maar over het feit dat middelen nooit onbeperkt zijn.

5. Bedenk een situatie waarin jij zelf een keuze moest maken door schaarste van tijd (niet geld). Beschrijf welke opties je had en welke je koos.

Voorbeeld: op een avond moest ik kiezen tussen huiswerk maken en met vrienden afspreken, omdat ik niet genoeg tijd had voor allebei. Ik koos voor huiswerk, omdat ik de volgende dag een toets had. Dit laat zien dat schaarste (van tijd) me dwong een keuze te maken, ook zonder dat er geld bij kwam kijken.

6. Wat is een economisch goed?

Een middel dat schaars is en dus geld of moeite kost om te verkrijgen, in tegenstelling tot een vrij goed zoals lucht.

7. Noem twee behoeften die de meeste mensen delen.

Bijvoorbeeld: de behoefte aan voedsel en de behoefte aan een dak boven je hoofd.

8. Leg uit waarom keuzes maken altijd iets kost, ook als je er geen geld voor uitgeeft.

Als je voor de ene optie kiest, laat je de andere optie liggen. Je "betaalt" dan met de tijd, moeite of het gemiste alternatief, ook al gaat er geen geld van je rekening af.

9. Waarom is niet alles wat zeldzaam is ook automatisch duur?

De prijs hangt niet alleen af van hoeveel er van iets is, maar ook van hoeveel mensen het willen hebben (de vraag). Een zelfgemaakte tekening van jou is uniek (zeldzaam), maar als bijna niemand hem wil hebben, is hij weinig waard. Een broodje is niet zeldzaam, maar wel schaars: veel mensen willen het, dus het kost geld.

10. Wat bestudeert de economie eigenlijk?

Hoe mensen, bedrijven en de overheid keuzes maken met schaarse middelen.

11. Leg uit hoe preferenties (persoonlijke voorkeuren) meespelen bij het maken van een keuze onder schaarste.

Bij schaarste moet je kiezen, en preferenties bepalen welke behoefte je het belangrijkst vindt. Twee mensen met evenveel geld kunnen daardoor heel verschillende keuzes maken.

12. Bedenk een voorbeeld waarbij de overheid moet kiezen door schaarste van collectieve middelen (zoals belastinggeld).

Bijvoorbeeld: de overheid heeft een beperkt budget en moet kiezen tussen meer geld voor zorg of meer geld

voor onderwijs, omdat ze niet alles tegelijk volledig kan financieren.

15. Bron: Runa heeft deze week €45,- te besteden. Ze wil graag naar de bioscoop (€12,-), nieuwe oordopjes kopen (€25,-) én €15,- opzijzetten voor een verjaardagscadeau. Kan Runa dit alle drie doen met haar budget van €45,-? Leg uit wat dit met schaarste te maken heeft.

Nee: 12 + 25 + 15 = €52,-, terwijl Runa maar €45,- heeft. Ze komt dus geld tekort. Dit is een voorbeeld van schaarste: haar middel (geld) is beperkt, terwijl ze meer behoeften heeft dan ze met dat geld kan vervullen. Daardoor moet ze een keuze maken.

16. Bron: Runa heeft €45,- te besteden aan een bioscoopkaartje (€12,-), nieuwe oordopjes (€25,-) en een verjaardagscadeau (€15,-). Bereken hoeveel euro Runa tekortkomt als ze alle drie de dingen wil doen. Schrijf je berekening op.

Totale kosten: €12 + €25 + €15 = €52,-. Tekort: €52 - €45 = €7,-.

17. Bron: Runa heeft €45,- te besteden aan een bioscoopkaartje (€12,-), nieuwe oordopjes (€25,-) en een verjaardagscadeau (€15,-) — te veel voor haar budget. Ze besluit uiteindelijk om alleen de oordopjes te kopen en naar de bioscoop te gaan, en het cadeau nog even uit te stellen. Leg uit hoe haar preferenties (persoonlijke voorkeuren) deze keuze beïnvloed hebben.

Preferenties bepalen welke behoefte iemand het belangrijkst vindt. Runa vond de oordopjes en de bioscoop kennelijk belangrijker dan het (nu al) kopen van een cadeau — een andere leerling met dezelfde €45,- had bij dezelfde schaarste een heel andere keuze kunnen maken, puur omdat die andere voorkeuren heeft.

18. Gebruik informatiebron. Bereken de totale kosten als Runa alle drie de uitgaven wil doen.

€12 + €25 + €15 = €52,-.

Les 1.2

1. Wat is het verschil tussen een goed en een dienst? Geef van beide een voorbeeld.

Een goed is een tastbaar (materieel) product, zoals een broodje of een telefoon. Een dienst is niet tastbaar (immaterieel), zoals een kapper die je haar knipt of een leraar die uitleg geeft.

2. Noem één basisbehoefte en één overige (niet-noodzakelijke) behoefte.

Basisbehoefte: voedsel of onderdak. Overige behoefte: een nieuwe game of een concertticket.

3. Leg het verschil uit tussen een verbruiksgoed en een gebruiksgoed, met een voorbeeld van elk.

Een verbruiksgoed raakt op of verdwijnt na (kort) gebruik, zoals brood of shampoo. Een gebruiksgoed kun je langere tijd steeds opnieuw gebruiken, zoals een fiets of een laptop.

4. "Luxe" is relatief ten opzichte van het inkomen. Leg met een voorbeeld uit wat daarmee bedoeld wordt.

Wat voor de één luxe is, is voor de ander normaal: een dagje pretpark kan voor iemand met weinig geld een grote luxe zijn, terwijl het voor iemand met veel geld heel gewoon is. Het begrip "luxe" hangt dus af van hoeveel geld iemand heeft.

5. Stel je eigen top 5 van uitgaven van de afgelopen maand samen en verdeel ze in basisbehoeften en overige behoeften. Wat valt je op aan de verhouding?

Antwoord is persoonlijk, maar een goed antwoord benoemt expliciet welke uitgaven noodzakelijk waren (bijvoorbeeld ov-kaart, lunch) en welke overig/luxe (bijvoorbeeld snacks, games), en trekt een conclusie over de verhouding, bijvoorbeeld: "het grootste deel van mijn geld ging naar overige behoeften, niet naar basisbehoeften, omdat mijn ouders die al betalen."

6. Wat is een basisbehoefte?

Een behoefte die noodzakelijk is om te overleven of goed te kunnen functioneren, zoals voedsel, onderdak of kleding.

7. Geef een voorbeeld van een verbruiksgoed en een voorbeeld van een gebruiksgoed uit je eigen tas

of kamer.

Verbruiksgoed: een pak drinken. Gebruiksgoed: een rugtas.

8. Leg uit waarom het onderscheid tussen goederen en diensten voor de economie belangrijk is.

Het helpt om productie en consumptie te ordenen: sommige sectoren maken vooral tastbare producten (goederen), andere sectoren bieden vooral hulp of werk (diensten), en dit onderscheid helpt economen om de economie in kaart te brengen.

9. Bedenk een product dat als goed verkocht wordt, met een dienst erbij. Leg uit welk deel het goed is en welk deel de dienst.

Bijvoorbeeld: een telefoon (goed) met een reparatieservice erbij (dienst). Het goed is het tastbare toestel, de dienst is de hulp bij een defect.

10. Wat betekent het dat "luxe" relatief is?

Wat voor de één luxe is, kan voor de ander heel normaal zijn, afhankelijk van hoeveel geld iemand heeft.

11. Leg uit waarom de grens tussen basisbehoefte en overige behoefte kan verschuiven door de tijd heen.

Wat vroeger luxe was, kan door technologische of maatschappelijke ontwikkeling een basisbehoefte worden, zoals internet: vroeger een luxe, nu voor veel mensen noodzakelijk voor school en werk.

12. Bedenk een product dat vroeger een luxe was, maar nu bijna een basisbehoefte is geworden. Onderbouw je keuze.

Bijvoorbeeld: een smartphone. Vroeger een luxeproduct, maar nu vaak nodig voor schoolwerk, bankzaken en contact met anderen, waardoor het voor veel mensen bijna een basisbehoefte is geworden.

15. Bron: Runa (17) werkt op zaterdag bij Broodjeszaak Berkhout. Ze belegt broodjes en verkoopt die aan klanten, en ze helpt klanten ook bij vragen over het menu. Is een belegd broodje een goed of een dienst? En het beantwoorden van vragen over het menu?

Een belegd broodje is een goed: het is tastbaar, je kunt het vastpakken en opeten. Het beantwoorden van vragen over het menu is een dienst: het is niet tastbaar, het is een vorm van hulp/advies.

16. Bron: Runa (17) werkt op zaterdag bij Broodjeszaak Berkhout, waar ze broodjes belegt en verkoopt, en klanten helpt met vragen over het menu. Leg uit dat Broodjeszaak Berkhout zowel een goed als een dienst aan haar klanten aanbiedt.

De broodjeszaak biedt een goed aan (het belegde broodje zelf, een tastbaar product) én een dienst (de bediening: het maken en serveren van het broodje, en het adviseren van klanten). Veel bedrijven in de horeca combineren dus een goed met een dienst eromheen.

Les 1.3

1. Wat is het verschil tussen directe ruil en indirecte ruil?

Bij directe ruil wissel je een goed of dienst rechtstreeks voor een ander goed of dienst (ruilhandel, zonder geld). Bij indirecte ruil gebruik je geld als tussenstap: je verkoopt eerst iets voor geld, en koopt daarna met dat geld iets anders.

2. Wat is het verschil tussen chartaal en giraal geld?

Chartaal geld is fysiek geld: munten en briefjes. Giraal geld is geld op een bankrekening, waarmee je bijvoorbeeld met een pinpas of app betaalt.

3. Leg uit waarom geld de ruil makkelijker maakt dan directe ruil (ruilhandel).

Bij directe ruil moet je iemand vinden die precies wil ruilen wat jij aanbiedt tegen wat jij zoekt. Geld lost dat op: iedereen accepteert geld, dus je kunt altijd verkopen voor geld en later met dat geld kopen wat je zelf wilt, zonder een ruilpartner te hoeven zoeken die precies bij je past.

4. Leg uit hoe het gebruik van geld samenhangt met arbeidsverdeling (specialisatie in beroepen).

Omdat geld ruilen makkelijk maakt, hoeft niemand meer alles zelf te produceren: je kunt je specialiseren in één beroep, je loon in geld ontvangen, en met dat geld alles kopen wat je zelf nodig hebt. Zonder geld (bij directe ruil) zou specialiseren veel lastiger zijn, omdat je steeds een geschikte ruilpartner zou moeten vinden.

5. Bedenk zelf een voorbeeld van directe ruil die vandaag de dag nog voorkomt (bijvoorbeeld tussen scholieren). Leg uit waarom mensen daar soms toch voor kiezen, ook al bestaat geld.

Voorbeeld: het ruilen van Pokémonkaarten of het ruilen van lunchpakketjes op school. Mensen kiezen hier soms voor omdat er geen geschikte prijs voor is (de emotionele/persoonlijke waarde verschilt per persoon), of omdat het simpelweg sneller en leuker is dan eerst iets verkopen en dan iets anders kopen.

6. Wat is een ruilmiddel?

Iets dat algemeen geaccepteerd wordt om producten en diensten mee te betalen, zoals geld.

7. Noem een voorbeeld van chartaal geld en een voorbeeld van giraal geld.

Chartaal geld: een muntstuk van 2 euro. Giraal geld: het bedrag dat op je bankrekening staat.

8. Leg uit waarom het bij directe ruil zo lastig is om een geschikte ruilpartner te vinden.

Bij directe ruil moeten twee mensen toevallig precies willen ruilen wat de ander aanbiedt: jij moet iets hebben wat de ander wil, én de ander moet iets hebben wat jij wilt. Die dubbele match is lastig te vinden.

9. Waarom zou een samenleving zonder geld minder goed kunnen specialiseren in beroepen?

Zonder geld zou iedereen die zich specialiseert steeds een ruilpartner moeten vinden die precies wil ruilen wat hij aanbiedt. Dat kost veel tijd en moeite, waardoor specialisatie minder aantrekkelijk wordt.

10. Wat is directe ruil?

Een goed of dienst rechtstreeks ruilen tegen een ander goed of dienst, zonder geld.

11. Leg uit waarom geld ook een rekenmiddel is, naast een ruilmiddel.

Geld maakt het mogelijk om de waarde van heel verschillende producten met elkaar te vergelijken, omdat alles in dezelfde eenheid (euro's) wordt uitgedrukt.

12. Bedenk een situatie waarin directe ruil vandaag de dag nog praktisch is, ondanks dat geld bestaat.

Bijvoorbeeld: het ruilen van huiswerk-hulp tussen klasgenoten ("ik help jou met wiskunde, jij helpt mij met Engels"), omdat hier geen duidelijke geldprijs voor bestaat en directe ruil sneller en persoonlijker is.

15. Informatiebron: bij Broodjeszaak Berkhout betaalden vorige week 376 klanten met pin of telefoon, en 24 klanten met munten en briefjes (totaal 400 betalingen). Welke van deze twee groepen betaalde met chartaal geld, en welke met giraal geld?

De 24 klanten die met munten en briefjes betaalden, gebruikten chartaal geld (fysiek geld). De 376 klanten die met pin of telefoon betaalden, gebruikten giraal geld (geld op een bankrekening).

16. Bij Broodjeszaak Berkhout betaalden vorige week 376 klanten met pin of telefoon, en 24 klanten met munten en briefjes (totaal 400 betalingen). Bereken hoeveel procent van alle betalingen bij Berkhout contant (chartaal) was. Schrijf je berekening op.

24 / 400 × 100% = 6%.

17. Informatiebron: landelijk daalde het aandeel contante betalingen in Nederlandse winkels van 45% in 2016 naar 19% in 2024 (bron: De Nederlandsche Bank). Bereken met hoeveel procentpunt dit aandeel daalde tussen 2016 en 2024. Schrijf je berekening op.

45% - 19% = 26 procentpunt.

18. Bron: de eigenaar van Berkhout zegt: "Kasgeld tellen kost me elke avond een kwartier, dat is zonde van mijn tijd." De Nederlandsche Bank meldt: "In 2024 werd nog 19% van alle betalingen aan de kassa contant gedaan." Welke van deze twee uitspraken is een feit, en welke een mening? Leg uit hoe je dat ziet.

De uitspraak van de eigenaar is een mening: "dat is zonde van mijn tijd" is een persoonlijk oordeel, dat je niet met cijfers kunt bewijzen of ontkrachten. De uitspraak van De Nederlandsche Bank is een feit: het is een controleerbaar, meetbaar gegeven.

19. Landelijk daalde het aandeel contante betalingen in Nederlandse winkels van 45% in 2016 naar 19% in 2024. Bereken de procentuele (relatieve) daling van dit aandeel tussen 2016 en 2024, afgerond op hele procenten. Schrijf je berekening op.

(45 - 19) / 45 × 100% ~ 58%.

21. Gebruik informatiebron. Hoeveel klanten betaalden bij Berkhout contant, en hoeveel met pin of telefoon?

24 klanten betaalden contant, en 376 klanten betaalden met pin of telefoon.

22. Gebruik informatiebron. Beschrijf in eigen woorden de trend die je in de grafiek ziet, en bereken met hoeveel procentpunt het aandeel contante betalingen daalde tussen 2016 en 2024.

De grafiek laat een dalende trend zien: het aandeel contante betalingen daalt eerst snel, en na 2021 nog maar heel langzaam. Daling: 45% - 19% = 26 procentpunt.

Les 1.4

1. Wat is het verschil tussen zelfvoorziening en kopen? Geef van beide een voorbeeld.

Bij zelfvoorziening maak of produceer je iets zelf voor je eigen behoefte, bijvoorbeeld groente kweken in de tuin. Bij kopen betaal je een bedrijf dat het voor je heeft geproduceerd, bijvoorbeeld groente bij de supermarkt kopen.

2. Noem twee voorbeelden van collectieve voorzieningen die de overheid produceert.

Bijvoorbeeld: onderwijs (scholen) en wegen/infrastructuur. Ook politie en straatverlichting zijn goede voorbeelden.

3. Leg uit waarom niet alle behoeften via de markt (kopen) vervuld kunnen worden, en waarom de overheid daar soms voor inspringt.

Sommige voorzieningen zijn moeilijk individueel te verkopen of te weigeren aan wie niet betaalt, zoals straatverlichting of veiligheid: iedereen profiteert ervan, ook mensen die er niet apart voor betalen. Bedrijven kunnen daar vaak geen droog brood mee verdienen, dus regelt de overheid dit collectief via belastinggeld.

4. Geef een voorbeeld van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen als manier om in een behoefte te voorzien, zonder dat er iets voor gekocht wordt.

Bijvoorbeeld: frisse lucht inademen, of wandelen/recreëren in een bos of park.

5. Kies een behoefte uit je eigen leven en beschrijf op drie manieren hoe die vervuld zou kunnen worden: door zelfvoorziening, door kopen, en door een collectieve voorziening.

Voorbeeld: de behoefte "vervoer naar school". Zelfvoorziening: lopen of zelf fietsen (je betaalt niemand). Kopen: een buskaartje of een scooter kopen bij een bedrijf. Collectieve voorziening: het fietspad en de weg waarover je naar school gaat, aangelegd en onderhouden door de overheid met belastinggeld.

6. Wat is zelfvoorziening?

Zelf iets produceren of maken om in je eigen behoefte te voorzien, zonder ervoor te betalen aan een bedrijf.

7. Noem een voorbeeld van een natuurlijke hulpbron die je gratis gebruikt.

Bijvoorbeeld: zonlicht, of regenwater dat een boom laat groeien.

8. Leg uit waarom straatverlichting lastig individueel te verkopen is.

Je kunt niet makkelijk voorkomen dat mensen die er niet voor betalen, toch van de verlichting profiteren als ze over straat lopen. Daarom wordt het collectief geregeld via belastinggeld, in plaats van los verkocht.

9. Bedenk een voorbeeld waarbij jij kiest voor zelfvoorziening in plaats van kopen, en leg uit waarom.

Bijvoorbeeld: zelf brood bakken in plaats van het te kopen, omdat het goedkoper is of omdat je het leuk vindt om

te doen — ook al kost het meer tijd.

10. Wat is een collectieve voorziening?

Een voorziening die door de overheid wordt geregeld en betaald uit belastinggeld, zoals wegen of onderwijs.

11. Leg uit waarom bedrijven soms geen droog brood verdienen aan het produceren van collectieve voorzieningen.

Als iedereen kan profiteren zonder ervoor te betalen (zoals bij straatverlichting), is er voor een bedrijf weinig te verdienen: mensen hebben geen prikkel om zelf te betalen als ze het gratis toch krijgen. Daarom pakt de overheid dit collectief op.

12. Bedenk een behoefte die vroeger vooral via zelfvoorziening werd vervuld, maar tegenwoordig vooral via kopen. Leg de verschuiving uit.

Bijvoorbeeld: kleding. Vroeger werd kleding vaak zelf gemaakt of vermaakt, tegenwoordig kopen de meeste mensen kleding kant-en-klaar, omdat dit door massaproductie goedkoper en sneller is geworden dan zelf maken.

15. Bron: Broodjeszaak Berkhout overweegt om helemaal te stoppen met het accepteren van contant (chartaal) geld, omdat bijna niemand nog contant betaalt. Beoordeel of dit voor de samenleving als geheel een goed idee is. Noem een argument vóór én een argument tegen.

Vóór: de winkelier bespaart tijd en kosten doordat hij geen kasgeld meer hoeft te tellen en naar de bank te brengen. Tegen: klanten die geen bankpas of smartphone hebben (bijvoorbeeld sommige ouderen) kunnen dan nergens meer afrekenen, waardoor zij worden buitengesloten. Een goed antwoord weegt beide argumenten tegen elkaar af, bijvoorbeeld: het voordeel voor de winkelier weegt niet op tegen het risico dat een groep klanten wordt buitengesloten.

Les 1.5

1. Noem twee dingen die huishoudens aan bedrijven leveren, en twee dingen die bedrijven aan huishoudens leveren.

Huishoudens leveren bijvoorbeeld arbeid en spaargeld aan bedrijven. Bedrijven leveren bijvoorbeeld loon en producten/diensten aan huishoudens.

2. Waarom wordt dit een "kringloop" genoemd?

Omdat geld, goederen en diensten steeds blijven rondgaan tussen huishoudens en bedrijven: het stopt niet, maar herhaalt zich steeds opnieuw.

3. Wat doet een huishouden met het loon dat het van een bedrijf ontvangt?

Het huishouden besteedt het loon (deels) weer aan producten en diensten van bedrijven, en spaart eventueel een deel.

4. Welke rol speelt de overheid in de economische kringloop? Noem er twee.

De overheid haalt belasting op bij huishoudens en bedrijven, en levert daarvoor collectieve voorzieningen terug, zoals onderwijs, wegen en zorg.

5. Leg uit wat er zou gebeuren met de kringloop als huishoudens ineens veel minder gingen besteden.

Bedrijven verkopen dan minder, hebben minder omzet en kunnen daardoor minder loon uitbetalen of mensen ontslaan — de kringloop wordt kleiner.

6. Noem de vier productiefactoren en geef bij elk een voorbeeld.

Arbeid (bijvoorbeeld het werk van een verkoper), kapitaal (bijvoorbeeld machines of een winkelpand), natuur (bijvoorbeeld grondstoffen zoals hout) en ondernemerschap (het risico nemen en organiseren door de ondernemer).

7. Bedenk zelf een voorbeeld van een huishouden en een bedrijf, en beschrijf in een paar zinnen hoe

de kringloop tussen hen beiden verloopt.

Voorbeeld: een leerling (huishouden) werkt bij een supermarkt (bedrijf) en levert daar arbeid. In ruil daarvoor ontvangt de leerling loon. Met dat loon koopt de leerling weer boodschappen bij diezelfde supermarkt (of een andere), waardoor het geld weer bij een bedrijf terechtkomt.

9. Gebruik de tabel. Welke twee partijen wisselen hier arbeid en loon met elkaar uit?

Het huishouden en het bedrijf: het huishouden levert arbeid, het bedrijf betaalt daarvoor loon.

10. Gebruik de tabel. Leg uit wat het huishouden terugkrijgt voor de belasting die het betaalt.

Het huishouden krijgt collectieve voorzieningen terug, zoals onderwijs, wegen of zorg, betaald met belastinggeld.

11. Noem de twee hoofdpartijen die in de eenvoudige (basis)kringloop tegenover elkaar staan.

Huishoudens en bedrijven.

12. Wat doet een bedrijf met het geld dat het van huishoudens ontvangt voor producten en diensten?

Het bedrijf gebruikt dat geld onder andere om lonen te betalen, grondstoffen in te kopen en winst te maken.

13. Een huishouden besluit ineens veel meer te sparen en veel minder te besteden. Leg uit wat dit op termijn kan betekenen voor de werkgelegenheid bij bedrijven.

Als huishoudens minder besteden, verkopen bedrijven minder producten en diensten. Bij aanhoudend lagere verkoop kunnen bedrijven genoodzaakt zijn om te bezuinigen, bijvoorbeeld door minder personeel aan te nemen of zelfs mensen te ontslaan, waardoor de werkgelegenheid kan dalen.

14. Leg uit waarom de overheid ook een rol speelt in de kringloop, naast huishoudens en bedrijven.

De overheid haalt belasting op bij zowel huishoudens als bedrijven, en gebruikt dat geld om collectieve voorzieningen (zoals wegen, onderwijs en zorg) te leveren waar zowel huishoudens als bedrijven weer van profiteren — de overheid vormt dus een derde schakel in de kringloop.

15. Bedenk wat er met de kringloop zou gebeuren als de overheid besluit de belastingen fors te verlagen, zonder de collectieve voorzieningen aan te passen. Noem een mogelijk gevolg.

Huishoudens houden meer geld over om te besteden, wat de bestedingen bij bedrijven kan stimuleren (positief voor de kringloop). Tegelijk ontvangt de overheid minder belastinginkomsten, waardoor ze op termijn minder kan uitgeven aan collectieve voorzieningen, tenzij ze bijvoorbeeld gaat lenen — dit kan spanningen opleveren tussen lagere belasting nu en voorzieningen op de langere termijn.